

УДК 347.42

DOI: 10.15587/2523-4153.2023.273886

ЗАСТОСУВАННЯ ПРАВА НА ЗУПИНЕННЯ АБО ПОВНУ ЧИ ЧАСТКОВУ ВІДМОВУ ВІД ВИКОНАННЯ ОБОВ'ЯЗКУ У РАЗІ НЕВИКОНАННЯ ЗУСТРІЧНОГО ОБОВ'ЯЗКУ ІНШОЮ СТОРОНОЮ

В. В. Скрипник

The article is devoted to the application of the right to suspension or complete or partial refusal to perform the obligation in case of non-performance of the counter-obligation by the other party, which provided for in Part 3 of Art. 538 of the Civil Code of Ukraine.

The purpose of the article is to determine the scope and mechanism of application of the creditor's right to suspension or partial or complete refusal to perform in case of default by the debtor (to which obligations the right applies and the mechanism of its implementation).

The material for the study was the scientific works of classic civilians in the field of compulsory, as well as modern research of Ukrainian civilian scientists.

Research results. In the course of the article, the author clarifies which responsibilities should be considered reciprocal, distinction between conflicting and interdependent responsibilities. The author highlights the application of Part 3 of Art. 538 of the Civil Code of Ukraine in case of non-fulfillment by the buyer of the obligation to prepay for the goods. It is proven, that the norm of Part 3 of Art. 538 of the Civil Code of Ukraine may be applied in certain cases to unilateral transactions. The legal nature of the right to suspend or refuse to perform a duty in full or in part has been clarified: the author has concluded that this is the way to protect civil rights and interests. It is noted, that the law under investigation can be applied in case of non-fulfillment of a negative obligation by the other party.

At the end of the article the conclusions, made by the author as a result of the research, are stated. In particular, it is stated, that the right to suspend or refuse to perform an obligation is applied in obligations, in which the performance is not simultaneous, but provides for a certain procedure for the parties to perform their duties. The specified right can be applied in case of non-fulfillment by the other party of the obligation of the basic duty, non-fulfillment of the auxiliary duty does not give the right to suspension or refusal of performance of the duty by other party

Keywords: *obligations, contractual obligations, non-fulfillment of obligations, refusal to fulfill obligations, suspension of performance, protection of civil rights, bilateral obligations, counter-obligations*

How to cite:

Skrupnyk, V. (2023). Application of the right to suspension or complete or partial disclaimer of performance of the obligation in case of failure to fulfill the counter obligation by the counterpart. ScienceRise: Juridical Science, 1 (23), 30–37. doi: <http://doi.org/10.15587/2523-4153.2023.273886>

© The Author(s) 2023

This is an open access article under the Creative Commons CC BY license hydrate

1. Вступ

Частиною 3 ст. 538 ЦК України передбачено право сторони договору зупинити виконання свого обов'язку або відмовитися від його виконання частково або у повному обсязі у разі невиконання однією із сторін у зобов'язанні свого обов'язку або за наявності очевидних підстав вважати, що вона не виконає свого обов'язку у встановлений строк (термін) або виконає його не в повному обсязі.

Схожа норма міститься також у Принципах європейського договірної права: сторона, яка повинна здійснити виконання зобов'язання одночасно з іншою стороною або після неї, може призупинити виконання свого зобов'язання до тих пір, поки інша сторона не запропонує виконання свого зобов'язання або не виконає його. Перша сторона може призупинити виконання свого зобов'язання повністю або частково, залежно від обставин. Сторона також може призупинити виконання зобов'язань до тих пір, поки буде очевидно, що інша сторона не здійснить виконання свого зобов'язання у встановлений для виконання строк (ст. 9:201).

Положення аналогічного змісту є також у ст. 71 Конвенції ООН про договори міжнародної купівлі-продажу товарів, відповідно до якої Сторона може зупинити виконання своїх зобов'язань, якщо після укладення договору стає видно, що інша сторона не виконає значної частини своїх зобов'язань у результаті:

- а) серйозного недоліку в її спроможності здійснити виконання чи її кредитоспроможності; або
- б) її поведінки під час підготовки виконання чи здійснення виконання договору.

Отже, маємо низку нормативних актів (національних та міжнародних), які містять право на зупинення або повну чи часткову відмову від виконання обов'язку у разі невиконання зустрічного обов'язку іншою стороною (далі – «зустрічний обов'язок»). Існує також релевантна судова практика щодо застосування вказаних норм. Проте досліджень права на зупинення або повну чи часткову відмову від виконання зустрічного обов'язку у науковій літературі, на наш погляд, недостатньо. Тому вважаємо обрану тему наукового дослідження актуальною для цивілістики.

2. Літературний огляд

Тема зустрічних зобов'язань була предметом досліджень О. С. Іоффе, І. Б. Новицького, Л. А. Лунца, Т. В. Боднар, І. В. Спасибо-Фатєєвої, С. В. Сарбаша, В. В. Надьон та інших вчених-цивілістів.

Класичні цивілістичні праці розглядають загальне визначення зустрічності та взаємності зобов'язань. Так, І. Б. Новицький та Л. А. Лунц у монографії «Общее учение об обязательствах» розглянули поняття зустрічності на стадіях укладення та виконання зобов'язань [1]. І. С. Іоффе у своїй праці «Обязательственное право» звернувся до питання наслідків невиконання зустрічного обов'язку у разі виникнення неможливості виконання [2].

Сучасні автори звертаються саме до проблеми визначення та виконання зустрічних обов'язків. Так, А. А. Цибань пропонує у своїй дисертації «Суб'єктивний цивільний обов'язок як елемент зобов'язального правовідношення» пропонує визначення зустрічних обов'язків [3]. В. В. Надьон у монографії «Суб'єктивний обов'язок як елемент змісту цивільних правовідносин» звертає увагу на значення порядку та послідовності виконання обов'язків [4]. Т. В. Боднар вказує, що особливістю зустрічного виконання є те, що в цих зобов'язаннях кожна із сторін є водночас і боржником, і кредитором [5, с. 42]. Проте вважаємо, що таке твердження потребує перевірки, оскільки дещо звужує сферу його застосування. Вважаємо за необхідне також дослідити можливість застосування вказаного права щодо різних видів зобов'язань (односторонніх, негативних, із множинністю осіб, безоплатних тощо).

У юридичній літературі країн англо-американської системи права проблема зустрічного виконання передусім розглядається у світлі доктрини зустрічного задоволення. Історія виникнення та розвитку доктрини зустрічного задоволення викладено у класичній праці Е. Дженкса «The History of the Doctrine of Consideration in English Law», де розглядаються відомі прецеденти, які вплинули на формування цієї доктрини [6]. Кларенс Д. Ешли у статті «Doctrine of consideration» вказує на важливість взаємної згоди та зустрічного задоволення для укладення контракту. Вчений, зокрема, стверджує, що елементами контракту є взаємна згода та зустрічне задоволення. За відсутності будь-якого з них контракту немає. Виключенням з цього загального правила є лише мирова угода [7, с. 432]. Вказані праці щодо доктрини зустрічного в англо-американському праві задоволення можуть бути використані у дослідженні зустрічного виконання зобов'язання у країнах романо-германської правової сім'ї, зокрема, у цивільному праві України.

Тим не менш у всіх перелічених працях з'ясуванню сфери та механізму застосування норм про зустрічне виконання зобов'язань та право кредитора на зупинення чи часткову або повну відмову від виконання у разі невиконання зустрічного обов'язку боржником залишилась поза увагою, хоча вказаний аспект є вкрай важливим для правильного застосування у юридичній практиці.

3. Мета та завдання дослідження

Метою дослідження є визначення сфери та механізму застосування права кредитора на зупинення чи часткову або повну відмову від виконання у разі невиконання зустрічного обов'язку боржником (до яких зобов'язань застосовується вказане право та механізм його реалізації).

Для досягнення мети були поставлені такі завдання:

- 1) провести співвідношення між зустрічними та взаємозалежними обов'язками у договірних зобов'язаннях;
- 2) з'ясувати правову природу права на зупинення або повну чи часткову відмову від виконання зустрічного обов'язку;
- 3) визначити, до яких зобов'язань застосовується право на зупинення або повну чи часткову відмову від виконання зустрічного обов'язку;
- 4) з'ясувати, за яких умов реалізується вказане право.

4. Матеріали і методи

Матеріалом для дослідження послуговували наукові праці цивілістів-класиків у сфері зобов'язального, а також дослідження українських вчених-цивілістів. Під час написання статті аналітичний метод використовувався для з'ясування правової природи права на зупинення або повну чи часткову відмову від виконання зустрічного обов'язку, з'ясування співвідношення між зустрічними та взаємозалежними обов'язками. Системний метод був використаний для встановлення зв'язків між нормами цивільного законодавства, що регулюють досліджуване право. Історичний метод був використаний для звернення до доктрини зустрічного надання у країнах англо-американської правової сім'ї. Метод узагальнення застосовано для формулювання висновків.

5. Результати дослідження та їх обговорення

Звернімось, насамперед, до частини 1 ст. 538 ЦКУ, відповідно до якої виконання свого обов'язку однією із сторін, яке відповідно до договору обумовлене виконанням другою стороною свого обов'язку, є зустрічним виконанням зобов'язання.

У класичній науковій літературі із зобов'язального права зазначається також про зустрічність зобов'язання у двосторонніх договорах. Так, І. Б. Новицький та Л. А. Лунц розуміють зустрічність як синонім взаємності (взаємопов'язаності, взаємообумовленості) та розрізняють її значення на стадії виникнення зобов'язання та на стадії його виконання. На думку вчених, оскільки кожне із двох зобов'язань взаємно є підставою іншого, то недійсність одного призводить до недійсності іншого. Так, якщо зобов'язання однієї сторони є неможливим або протизаконним, то не отримує сили і зустрічне зобов'язання [1, с. 134].

Інший прояв взаємного зв'язку, виявляється у тому, що хоч кожне із зобов'язань має самостійне існування, але його не можна здійснювати у повному відриві від зустрічного зобов'язання. Покупець не може наполягати на переданні йому проданої речі, якщо сам не виконує свого обов'язку сплатити покупну ціну. Таке відірване від взаємного надання зустрічне виконання вимоги предмету зобов'язання може призвести до того, що ця вимога наштовхнеться на заперечення, що позивач сам ще не виконав свого обов'язку [1, с. 134].

У ЦК України посилання на застосування ст. 538 ЦКУ міститься у нормах щодо обов'язку попередньої оплати товару покупцем. Так, відповідно до ч. 1 ст. 693 у разі невиконання покупцем обов'язку щодо попередньої оплати товару застосовуються положення статті 538 цього Кодексу. Це означає право продавця відмовитися від передання покупної речі, якщо покупцем не виконано обов'язок щодо попередньої оплати.

У вказаному випадку обов'язок щодо попередньої оплати та обов'язок щодо передання покупної речі є зустрічними, але не взаємозалежними. Тобто якщо покупець не здійснить попередню оплату товару, продавець все одно має можливість передати річ (якщо річ, звичайно, є у нього в наявності, а не він сам повинен її викупити). Тому можна дійти висновку, що зустрічність, обумовленість обов'язку у розумінні ст. 538 ЦКУ не означає взаємозалежність.

Саме щодо невиконання обов'язку про здійснення попередньої оплати товару за договором купівлі-продажу найчастіше застосовується норма ч. 3 ст. 538 ЦКУ у судовій практиці.

Так, наприклад, у справі № 910/1102/20 суд апеляційної інстанції дійшов висновку, що оскільки позивач за первісним позовом у повному обсязі не виконав зобов'язання щодо здійснення оплати поставленого відповідачем за первісним позовом товару, ТОВ "Тек Інжиніринг" мало право зупинити виконання свого обов'язку відповідно до ст. 538 Цивільного кодексу України. Повідомлення ТОВ "Тек Інжиніринг" про зупинення виконання обов'язку щодо поставки товару зазначені у листах, наявних у матеріалах справи. Верховний Суд погодився із таким висновком, вказавши, що апеляційний суд, взявши до уваги обставини прострочення оплати за товар зі сторони позивача, правильно вказав про застосування до спірних правовідносин ст. 538 Цивільного кодексу України та відповідно встановив наявність підстав для відмови позивачеві у стягненні з відповідача пені та штрафу [8].

Варто зауважити, що ч. 1 ст. 693 ЦКУ – це єдина спеціальна норма щодо застосування ст. 538 ЦКУ про зустрічне виконання у спеціальних нормах щодо договірних зобов'язань. Однак подібна умова щодо попередньої оплати може міститися й у договорі підряду, договорі про оплатне надання послуг, ліцензійному договорі тощо.

Крім обов'язків, які не залежать від виконання свого обов'язку іншою стороною, можуть мати місце дійсно взаємозалежні обов'язки. Залежність виявляється у тому, що одна із сторін договору не в змозі виконати свій обов'язок до виконання обов'язку контрагентом. Наприклад, у договорі будівельного підряду підрядник не може приступити до виконання своїх обов'язків до надання замовником будівельного майданчику. Договір про надання освітніх послуг не може бути виконаний без активних дій особи, якій надаються освітні послуги (відвідування занять, виконання завдань тощо). Ветеринарні послуги не можуть бути надані, якщо замовник не надасть для лікування тварину тощо. Такі обов'язки є не лише зустрічними, але і взаємообумовленими. У НПК до

ЦК України за ред. проф. І.В. Спасибо-Фатєєвої обумовленість у таких випадках розуміється як взаємозв'язок відповідних обов'язків, який дозволяє суб'єкту зустрічного виконання не здійснювати його (чи зупинити зустрічне виконання) до отримання таким суб'єктом надання, що складає зміст кореспондуючого обов'язку іншої сторони у зобов'язанні [9, с. 144].

Отже, маємо цілий спектр договірних обов'язків, які є не просто зустрічними, а навіть взаємозалежними, тобто без виконання яких неможливо виконати договірне зобов'язання. У зв'язку з цим треба вказати, що певні договори мають передбачати порядок виконання. Так, В. В. Надьон слушно зауважує, що, хоча в ч. 2 ст. 538 сказано, що за загальним правилом сторони повинні виконувати свої обов'язки одночасно, все-таки основний акцент робиться не на цьому, а на тій послідовності, що існує в діях сторін. На думку авторки, відсутність попереднього виконання впливає на обов'язки сторони, зобов'язаної до подальшого виконання, тобто ці обов'язки можуть не виконуватися або їхнє виконання може бути затримане [4, с. 186].

Автори НПК до ЦК України під редакцією проф. І. В. Спасибо-Фатєєвої саме і пов'язують поняття зустрічності у розумінні ст. 538 ЦКУ із порядком виконання зобов'язання. Зокрема, вченими зазначено, що «зустрічне виконання зобов'язань є однією з доктринально-законодавчих конструкцій, яких складається ширша за змістом цивілістична категорія способу виконання зобов'язання – порядку (включаючи процедуру) вчинення боржником дій, які складають предмет виконання» [9, с. 142].

Порядок виконання певного договору може встановлюватися як у самому договорі, так і нормативно. Наприклад, підрядник має право не розпочинати роботу, а розпочату роботу зупинити, якщо замовник не надав матеріалу, устаткування або річ, що підлягає переробці, і цим створив неможливість виконання договору підрядником (ч. 1 ст. 851 ЦКУ).

Обов'язки, які не можливо виконати до виконання договірних обов'язків іншою стороною, є взаємообумовленими, або взаємозалежними. Причому в цьому сенсі йдеться про основні обов'язки, тобто ті, які складають предмет договору. Невиконання другорядних, або допоміжних обов'язків, не надає право іншій стороні відмовитися від виконання. Так, в НПК до ЦК України під ред. І. В. Спасибо-Фатєєвої вказується, що обов'язок замовника оплатити виконані підрядником роботи за підписаним сторонами актом виконаних робіт не є зустрічним стосовно обов'язку підрядника виставити рахунок за таку оплату, оскільки обов'язок виставлення рахунку є допоміжним і не звільняє замовника від обов'язку оплатити прийняті роботи [9, с. 143, 144].

Порядок виконання має значення і в тих випадках, коли боржник не може виконати свій обов'язок, оскільки сам кредитор не виконує обов'язок із прийняття виконання. Так, І. О. Іоффе у свій час вказував, що якщо кредитор ухиляється від прийняття виконання, то це відбувається тому, що він або зацікавлений у тимчасовому відстроченні виконання (наприклад, для знаходження складу, в якому могло б зберігатися належне йому за зобов'язанням майно), або кредитор бажає у взаємному договорі (наприклад, купівлі-продажу) звільнитися від свого обов'язку та з цією метою протидіє виконанню зустрічного обов'язку боржником [2, с. 86]. Іншими словами, перешкоджання кредитором у прийнятті замовленого товару, наданні послуг, виконанні робіт має на меті ухилитися від обов'язку з оплати відповідних товарів, послуг, робіт. Якщо неприйняття виконання кредитором є тимчасове, то це лише надає боржнику право на відстрочення виконання (відповідно до ч. 2 ст. 613 ЦКУ). Але якщо кредитор взагалі відмовляється від прийняття виконання, то виникає питання на відшкодування через неможливість виконання зустрічного обов'язку боржником. Вказане питання вирішується по-різному в залежності від виду договору. Так, наприклад, якщо неможливість виконати договір про надання послуг виникла з вини замовника, він зобов'язаний виплатити виконавцеві плату в повному обсязі, якщо інше не встановлено договором або законом (ч. 2 ст. 903 ЦКУ). У разі неприйняття виконання замовником за договором побутового підряду підрядник має право, письмово попередивши замовника, зі спливом двох місяців від дня такого попередження продати предмет договору побутового підряду за розумну ціну, а суму виторгу, з вирахуванням усіх належних підрядникові платежів, внести у депозит нотаріуса, нотаріальної контори на ім'я замовника (ст. 874 ЦКУ). Отже, ЦК України передбачає механізми захисту в оплатних договорах у разі невиконання кредитором зустрічного обов'язку щодо прийняття виконання.

Практичне значення має також питання про зустрічність виконання обов'язків у разі припинення зобов'язання через неможливість його виконання (яка виникла без вини сторін). Якщо жодна із сторін не здійснила зі свого боку дій на виконання зобов'язання, то зобов'язання припиняється. Втім якщо у взаємному зобов'язанні одна зі сторін вже виконала зі свого боку договірний обов'язок, то при настанні неможливості виконання інша сторона, яка вже не отримує зустрічного надання, має право на повернення виконаного надання. О. С. Іоффе наводить такий приклад: якщо виникла неможливість виконання зобов'язання з морського перевезення вантажу, то плата за перевезення повертається клієнту повністю, а у разі настання такої неможливості після того, як вантаж вже було переміщено на частині шляху, то плата за перевезення повертається лише у сумі, пропорційній тривалості шляху, що залишився [2, с. 187].

Можна стверджувати на односторонні договори норма ч. 3 ст. 538 ЦК України не розповсюджується. Втім це лише на перший погляд. Щодо договору позики можна з упевненістю сказа-

ти, що норма ч. 3 ст. 538 ЦК України до нього не застосовується, оскільки позикодавець нічого не очікує від позичальника для надання позики. До її надання на позичальнику немає жодного обов'язку. Те ж саме можна стверджувати й щодо договору дарування (якщо, звичайно, це не договір дарування під умовою). Але, наприклад, договір доручення, навіть безоплатний, може передбачати обов'язок довірителя надати кошти чи засоби на виконання доручення. Наприклад, повірений, щоб придбати авіаквиток за дорученням, повинен отримати від довірителя грошові кошти на його придбання; для укладення певного договору на ім'я та в інтересах довірителя повірений повинен отримати довіреність на здійснення правочину. Такий обов'язок довірителя можна вважати зустрічним у розумінні ч. 3 ст. 538 ЦКУ, оскільки його виконання обумовлює виконання обов'язку повіреним. У таких випадках повірений має право не приступати до виконання доручення до надання коштів та/або довіреності: у такий спосіб повірений на підставі ч. 3 ст. 538 ЦК України може реалізувати своє право на відмову від виконання доручення. Тоді договір доручення не буде реалізований взагалі, якщо довіритель так і не надасть кошти або засоби для виконання доручення повіреному.

Чи можна застосувати вказану норму в односторонніх договорах, але вже на стадії виконання? – Вважаємо, що так, оскільки певні обов'язки сторони договірних зобов'язань можуть реалізовуватися після отримання надання від іншої сторони. Так, наприклад, якщо мова йде про договір про встановлення безоплатного земельного сервіту. Такий договір є одностороннім, оскільки надання отримує лише сервітуарій, а власник об'єкту сервіту повинен лише «терпіти» здійснення сервіту щодо своєї речі. Якщо він не отримує плату за надання сервіту, то після укладення договору про встановлення сервіту він не може відмовитися від надання сервітуарію права користуватися його земельною ділянкою певним способом. Але у сервітуарія все ж є певні обов'язки: здійснювати своє право найменш обтяжливим способом для власника земельної ділянки. Так, відповідно до ч. 4 ст. 98 ЗК України земельний сервіт здійснюється способом, найменш обтяжливим для власника земельної ділянки, щодо якої він встановлений. Отже, якщо сервітуарій зловживатиме, або своїм користуванням створить власнику перешкоди для користування його земельною ділянкою, або буде здійснювати своє право таким чином, що це може призвести до погіршення земельної ділянки, чи може власник відмовити у наданні користування на підставі ч. 3 ст. 538 ЦК України? – Вважається, що так. Обов'язок сервітуарія користуватися земельною ділянкою у найменш обтяжливий для власника спосіб можна вважати зустрічним щодо обов'язку надання права користування земельною ділянкою.

Таким чином, навіть односторонні договори, які не опосередковують обмін, можуть передбачати певні права для сторони, що здійснює надання, які кореспондуються із відповідними обов'язками сторони, яка таке надання отримує. Це забезпечує баланс інтересів сторін. Неотримання матеріальної вигоди не означає автоматично відсутність будь-яких інтересів сторони, що здійснює надання. Так, повірений заінтересований не витратити власні кошти на виконання доручення, власник земельної ділянки, щодо якої встановлено сервіт, заінтересований у не створенні йому самому перешкод у користуванні земельною ділянкою та у не погіршенні її стану тощо. Це означає, що навіть в односторонніх договорах можуть мати місце зустрічні обов'язки та норма ч. 3 ст. 538 ЦК України може застосовуватися і до них.

З цього випливає й інший висновок: двосторонні (синалагматичні) договори, які опосередковують обмін, передбачають наявність взаємних обов'язків сторін. Такі обов'язки є зустрічними у розумінні ст. 538 ЦК України. Втім односторонні договори, які не передбачають взаємність, як виключення, можуть також передбачати зустрічні обов'язки, які не є взаємними. Зустрічними вони є у тому сенсі, що їх виконання обумовлює виконання своїх обов'язків другою стороною. Іншими словами, поняття «зустрічні обов'язки» є ширшим за «взаємні обов'язки». Зустрічність у цьому сенсі означає інтерес однієї сторони зобов'язання у виконанні певних обов'язків другою стороною. Наявність зустрічних обов'язків в односторонніх договорах обумовлено наявністю зустрічних інтересів сторін, які можуть бути дотримані шляхом виконання кожною із сторін умов договору.

Визначення зустрічних обов'язків запропонував у своїй дисертації А.А. Цибань, який пропонує вважати зустрічними обов'язки, виконання яких обумовлює виконання обов'язків другою стороною договірних зобов'язань, тобто вони виникають з однієї підстави, є взаємопов'язаними, основними та охоплюються предметом договору [3, с. 4]. За такою позицією, поняття зустрічних обов'язків отожднюється із взаємозалежністю обов'язків.

У літературі існує точка зору, що взаємність – це не лише зустрічність, але й органічна взаємозалежність обов'язків. Вона полягає у неможливості виконання деяких обов'язків до здійснення самим кредитором певних дій. В. С. Толстой навів такий приклад: залізниця не вправі стягувати з клієнта штраф за простій вагонів, якщо затримка їх повернення виникла внаслідок несправності колій, що перебувають у віданні залізниці [10, с. 181].

Чи можна застосовувати до безоплатних договорів поняття зустрічності і, як наслідок, застосовувати норми ст. 538 ЦКУ? – Особливість безоплатних договорів саме і полягає у тому, що сторона, яка здійснює надання, не очікує від контрагента зустрічного надання. Так, Ф. І. Гавзе стверджував, що критерієм безоплатності договору є відсутність у кредитора права вимагати зу-

стрічного надання [11, с. 22]. З цього правила можуть бути виключення. Наприклад, у разі укладення договору дарування із обов'язком обдаровуваного вчинити певну дію майнового характеру на користь третьої особи або утриматися від її вчинення (ст. 725 ЦКУ). Правовим наслідком порушення обдаровуваним такого обов'язку буде право дарувальника вимагати розірвання договору і повернення дарунка, а якщо таке повернення неможливе, – відшкодування його вартості (ст. 726 ЦКУ). Тобто такий договір дарування містить у собі зустрічні інтереси сторін: інтерес обдаровуваного в отриманні дарунка та інтерес дарувальника у здійсненні обдаровуваним певних дій майнового характеру на користь третьої особи (або в утриманні від їх здійснення). Вбачається, що обов'язок обдаровуваного вчинити певну дію майнового характеру на користь третьої особи або утриматися від її вчинення є зустрічним, але його виконання реалізується лише після здійснення дарування. Тому норма ч. 3 ст. 538 ЦКУ до вказаного договору застосована бути не може.

Ще одне доктринальне питання, яке має також і практичне значення, полягає у тому, як кваліфікувати зупинення виконання зустрічного обов'язку чи відмова від його виконання. Чи є це видом відповідальності, чи це спосіб захисту цивільних прав та інтересів, чи це відмова від договору? Від відповіді на це питання залежить врешті-решт які норми повинні застосовуватись до наслідків застосування ч. 3 ст. 538 ЦКУ.

Вбачається, що зупинення виконання зустрічного обов'язку чи відмова від його виконання є окремим випадком відмови від зобов'язання. Так, за змістом ст. 525 ЦК України одностороння відмова від зобов'язання або одностороння зміна його умов не допускається, якщо інше не встановлено договором або законом. Норма ст. 538 ЦКУ саме і передбачає повністю чи частково відмовитися від виконання зобов'язання у разі невиконання іншою стороною договору свого зустрічного обов'язку. Якщо вважати це відмовою від договору, то у цьому разі до такої відмови виконання обов'язку чи зупинення виконання слід застосовувати норму ч. 3 ст. 651 ЦК України, відповідно до якої у разі односторонньої відмови від договору в повному обсязі, якщо право на таку відмову встановлено договором або законом, договір є розірваним. Це можна кваліфікувати як припинення зобов'язання за волею однієї із сторін на підставі закону, тобто ч. 3 ст. 538 ЦКУ. Але це лише за умови, якщо сторона договору відмовляється від виконання зустрічного обов'язку повністю. Причому цей обов'язок повинен складати предмет договору (передати річ, виконати роботу, надати послугу). У протилежному випадку зобов'язання припиниться лише в частині. Якщо ж мова йде про часткову відмову чи зупинення на невизначений час виконання зустрічного обов'язку, то розірвання договору не матиме місце. Така часткова відмова від виконання чи зупинення можуть вважатися способом захисту кредитора, за допомогою якого він стимулюватиме боржника виконати свій обов'язок.

Чи слід відносити ч. 3 ст. 538 ЦК України до видів цивільно-правової відповідальності? Якщо виходити із системного тлумачення ст. 611 ЦКУ, то таке можна припустити. Вказаною статтею передбачені правові наслідки за порушення зобов'язання, першим з яких названо припинення зобов'язання внаслідок односторонньої відмови від зобов'язання, якщо це встановлено договором або законом, або розірвання договору (п. 1 ч. 1 ст. 611 ЦКУ). Але знову ж таки це повинна бути повна відмова від виконання зобов'язання, а не часткова чи зупинення виконання. Втім у науковій літературі є й інша думка щодо цього питання: автори НПК до ЦК України під ред. І. В. Спасибо-Фатєєвої вказують, що реалізація суб'єктом зустрічного зобов'язання прав, передбачених ч. 3 ст. 538 ЦКУ, не може кваліфікуватися як притягнення до цивільно-правової відповідальності. З цього випливає, що відповідні заходи можуть бути застосовані суб'єктом зустрічного виконання незалежно від вини порушника, але дії останнього обов'язково мають характеризуватися протиправністю [9, с. 151].

Чи можна вважати застосування ч. 3 ст. 538 ЦК України способом захисту цивільних прав та інтересів? Стаття 16 серед способів захисту цивільних прав називає припинення правовідношення (п. 7 ч. 1 ст. 16 ЦКУ). Тому, якщо мова йде про повну відмову від виконання зустрічного обов'язку в порядку ч. 3 ст. 538 ЦКУ, яке призводить до припинення зобов'язання, то це також можна вважати способом захисту цивільних прав.

В. П. Грибанов, В. В. Вітрянський відносили відмову від виконання договору до отримання зустрічного задоволення до заходів оперативного впливу [12, с. 491]. Можливо, під впливом такої точки зору у Господарському кодексі України до видів оперативно-господарських санкцій віднесено односторонню відмову від виконання свого зобов'язання управненою стороною, із звільненням її від відповідальності за це – у разі порушення зобов'язання другою стороною; відмову від оплати за зобов'язанням, яке виконано неналежним чином або достроково виконано боржником без згоди другої сторони; відстрочення відвантаження продукції чи виконання робіт внаслідок прострочення виставлення акредитива платником, припинення видачі банківських позичок тощо (п. 1 ч. 1 ст. 236 ГКУ). Вказані оперативно-господарські санкції корелюють із правом на зупинення виконання ви повну чи часткову відмову від виконання зустрічного обов'язку, що передбачено частиною 3 ст. 538 ЦКУ.

Практичне значення також має питання про застосування норми ч. 3 ст. 538 ЦКУ у зобов'язаннях із множинністю суб'єктів. Щодо солідарних зобов'язань не виникає сумніву, що право сторони договору, передбачене ч. 3 ст. 538 ЦКУ, реалізується так само, як і у зобов'язаннях із

одним суб'єктом на кожній із сторін. Тобто якщо, наприклад, хоч один із солідарних боржників не виконав свого обов'язку кредитор може зупинити виконання, відмовитись повністю або частково від виконання свого обов'язку з посиланням на ч. 3 ст. 538 ЦКУ. Щодо подільного зобов'язання із множинністю сторін питання вирішується по-іншому. Так, В. С. Толстой висловлювався щодо цього таким чином: якщо А. та Б. спільно увійшли у двостороннє подільне зобов'язання без встановлення солідарності, та один з них (А.) пред'являє у своїй частці позов до боржника, то боржник може у якості заперечення проти позову послатися на те, що А. сам ще не виконав свого взаємного обов'язку, але не може навести у якості заперечення факт невиконання зобов'язання, що покладено на Б., хоча це зустрічне зобов'язання Б. має своєю підставою той самий договір [10, с. 204, 205]. Таке рішення пов'язане з тим, що у подільних зобов'язаннях має місце декілька окремих зобов'язань. Так, за словами В. С. Толстого, у часткових зобов'язальних правовідносинах права та обов'язки кожної із сторін, які приймали участь в укладенні відповідного договору, пов'язані лише спільною підставою виникнення. Після виникнення вони існують самостійно. Якщо у договорі названо декілька суб'єктів у якості кредиторів, то кожен з них вимагає виконання лише тієї частини, яка належить йому, та передає зустрічне задоволення лише за те, що отримано ним самим. Якщо у договорі приймають участь декілька боржників, то кожен з них є зобов'язаним до виконання на користь спільного кредитора лише тієї дії, яка вказана у договорі, та відповідає лише за порушення лише свого обов'язку [10, с. 183].

Особливістю зупинення виконання зобов'язання або відмови від його виконання полягає у тому, що такий спосіб захисту виявляється не в активних діях, а в пасивній поведінці уповноваженої особи. Вважаємо слушною думку С. В. Сарбаша, відповідно до якої відмова від зобов'язання виступає у вигляді волевиявлення особи, оскільки вона не може не засновуватися на волі особи, яка прагне досягнути таким чином певних цілей. Дії особи щодо відмови від виконання зобов'язання виявляються у певному волевиявленні (діянні), яке може приймати негативну форму, тобто бездіяльність для позитивних зобов'язань, або позитивну відповідно щодо негативних зобов'язань [12, с. 490].

Втім щодо негативних зобов'язань треба зробити зауваження, що вони, як правило, не бувають зустрічними, оскільки є допоміжними до основного зобов'язання. Але навіть якщо негативні зобов'язання є взаємними (наприклад, умова договору про нерозголошення сторонами комерційної таємниці), то порушення однією зі сторін зобов'язання не надає право іншій стороні не виконувати зобов'язання зі свого боку (тобто, у випадку розголошення комерційної таємниці контрагентом також розголосити його комерційну таємницю). Невиконання однією зі сторін негативного зобов'язання тягне за собою застосування заходів цивільно-правової відповідальності (відшкодування збитків, сплата неустойки тощо).

Щодо застосування норми ч. 3 ст. 538 ЦКУ можна навести такий приклад із судової практики. Так, у справі № 757/12906/19-ц апелянт вказав, що згідно договору сторони визначили для себе умови зустрічного виконання зобов'язання: виплата аліментів на утримання позивача здійснюється за умови проживання дитини з відповідачем та дотримання позивачем обов'язку не вивозити дитину за межі держави Ізраїль без дозволу відповідача, що відповідало якнайкращим інтересам самої дитини. Всупереч умовам договору, позивачка допустила невиконання своїх обов'язків не вивозити дитину за межі країни її проживання без дозволу відповідача, тим самим змінила місце проживання дитини в односторонньому порядку, що і стало підставою для правомірного зупинення виплат зі сторони позивача на утримання позивача. Під час апеляційного розгляду справи апелянт вказував, що суд дійшов передчасного висновку про достатність правових підстав для задоволення позовних вимог, не застосувавши при цьому ст. 538 ЦК України, якою визначено право відповідача зупинити зустрічне виконання зобов'язання зі сплати аліментів у зв'язку з невиконанням позивачкою зобов'язання щодо місця проживання дитини.

Позивачка на це заперечила, що обов'язок відповідача щодо утримання позивача обумовлений вимогою норми ч. 4 ст. 76 СК України, що і було встановлено в договорі. Виконання відповідачем обов'язку щодо утримання позивача не може бути пов'язаним із зустрічним виконанням позивачем будь-яких зобов'язань за договором, оскільки обов'язок утримання позивача встановлено ст. 76 СК України, на що і погодився відповідач, встановивши його в договорі.

Київський апеляційний суд у Постанові від 02.09.2020 р. прийняв до уваги доводи апелянта, вказавши, що оскільки позивачка допустила невиконання своїх обов'язків і в односторонньому порядку всупереч умовам договору змінила місце проживання дитини, апеляційний суд приходив до висновку, що умова виплати аліментів позивачу згідно договору відпала і у відповідача виникло передбачене ч. 3 ст. 538 ЦК України право зупинити свій зустрічний обов'язок щомісячної виплати коштів на її утримання [13].

Отже, у вказаній судовій справі виконання обов'язку щодо сплати аліментів було обумовлено зустрічним обов'язком не вивозити дитину за межі країни її проживання без дозволу відповідача, що є негативним зобов'язанням. Тому невиконання негативного зобов'язання може бути підставою для застосування ч. 3 ст. 538 ЦКУ.

6. Висновки

1. Проведено співвідношення зустрічних та взаємозалежних обов'язках у договірних зобов'язаннях. Доведено, що поняття «зустрічні обов'язки» є ширшим за «взаємні обов'язки». Обов'язки, які не можливо виконати до виконання договірних обов'язків іншою стороною, є взаємообумовленими, або взаємозалежними.

2. За правовою природою право на зупинення чи відмову від виконання зустрічного обов'язку є способом захисту цивільних прав та інтересів, за допомогою якого кредитор стимулює боржника виконати свій обов'язок.

3. Право зупинення або повної чи часткової відмови від зустрічного виконання обов'язку реалізується перш за все у двосторонніх (синалагматичних) договірних зобов'язаннях, в яких кожна із сторін є одночасно і кредитором, і боржником.

4. Право на зупинення чи відмову від виконання зустрічного обов'язку застосовується у зобов'язаннях, в яких виконання є не одночасним, а передбачається певний порядок виконання сторонами своїх обов'язків.

5. Право на зупинення чи відмову від виконання зустрічного обов'язку можна застосувати у разі невиконання іншою стороною зобов'язання саме основного обов'язку, невиконання допоміжного обов'язку не надає права на зупинення чи відмову від виконання свого обов'язку іншою стороною. Право на зупинення чи відмову від виконання не можна застосувати, якщо кредитор відмовляється прийняти виконання обов'язку боржником. Досліджуване право застосовується також до зобов'язань із множинністю суб'єктів, особливо до солідарних зобов'язань. До негативних зобов'язань право на зупинення чи відмову від виконання обов'язку не застосовується.

Конфлікт інтересів

Автор декларує, що не має конфлікту інтересів стосовно даного дослідження, в тому числі фінансового, особистісного характеру, авторства чи іншого характеру, що міг би вплинути на дослідження та його результати, представлені в даній статті.

Фінансування

Дослідження проводилося без фінансової підтримки.

Доступність даних

Рукопис не має пов'язаних даних.

Подяки

Висловлюю подяку своєму науковому керівнику – Гужві Антону Миколайовичу, к. ю. н., доценту, доценту кафедри цивільно-правових дисциплін ХНУ імені В.Н. Каразіна, який допоміг з підбором літератури, формулюванням мети та завдань дослідження.

Література

1. Новицкий, И. Б., Лунц, Л. А. (1950). *Общее учение об обязательствах*. Москва: Юридическая литература, 418.
2. Иоффе, О. С. (1975). *Обязательственное право*. Москва: Юридическая литература, 880.
3. Цибань, А. А. (2018). Суб'єктивний цивільний обов'язок як елемент зобов'язального правовідношення. Харків, 226.
4. Надьон, В. В. (2017). Суб'єктивний обов'язок як елемент змісту цивільних правовідносин. Харків: Право, 392.
5. Дзера, О.В., Кузнецова, Н. С. (2018). *Цивільне право України. Особлива частина*. Київ: Юрінком Інтер, 1176.
6. Jenks, E. (1892). *The History of the Doctrine of Consideration in English Law*. London, 225.
7. Ashley, C. D. (1913). *The Doctrine of Consideration*. Harvard Law Review, 26 (5), 429–436. doi: <https://doi.org/10.2307/1326089>
8. Постанова від 01.04.2020 р. у справі № 910/1102/20 (2020). Касаційний господарський суд Верховного Суду. Available at: <http://iplex.com.ua/doc.php?regnum=96172747&red=10000376b47e3bd887c3198bd21a19f26f1fa0&d=5>
9. Баранова, Л. М., Банасько, О. О., Спасибо-Фатеева, І. В. (Ред.) (2012). *Цивільний кодекс України. Науково-практичний коментар. Том 7. Загальні положення про зобов'язання та договір*. Харків: Страйд, 736.
10. Толстой, В. С. (1973). *Исполнение обязательств*. Москва: Юридическая литература, 208.
11. Гавзе, Ф. И. (1968). *Обязательственное право (общие положения)*. Минск: Из-во БГУ им. В. И. Ленина, 126.
12. Сарбаш, С. В. (2005). *Исполнение договорного обязательства*. Москва: Статут, 640.
13. Постанова від 02.09.2020 р. у справі № 757/12906/19-ц (2020). Київський апеляційний суд. Available at: <https://zakononline.com.ua/court-decisions/show/84536731>

Received date 11.10.2022

Accepted date 07.02.2023

Published date 31.03.2023

Скрипник Валентина Володимирівна, Аспірантка, Кафедра цивільно-правових дисциплін, Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна, майдан Свободи, 4, Харків, Україна, 61022

E-mail: wws11@ukr.net